

В.М. Зубарь, С.Д. Крыжицкий, А.В. Марченко,
Г.С. Русяева, С.Б. Сорочан, Н.И. Храпунов

Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.:
Очерки истории и культуры

Харьков, 2004. — 732 с.

Продовжуючи традицію рецензування кращих монографій українських антикознавців і медієвістів (див. рецензію: Нюркаева, Колобов 2002), звертаємо увагу читача на одну з найсолідніших як за обсягом і рівнем поліграфічного виконання, так і за якістю представленого матеріалу роботу в корпусі майже двохсотлітньої херсонеської історіографії. Автори — В.М. Зубар, С.Д. Крижицький, С.Б. Сорочан, М.В. Скржинська, Д.В. Журавльов, А.С. Русяева, М.В. Русяева, А.А. Владіміров, М.І. Храпунов — поставили перед собою доволі ризиковане завдання: проаналізувати основні тенденції історико-культурного розвитку Херсонеса Таврійського у першій половині I тис. н. е. Як відомо, цей період в історії дорійської колонії на кримському узбережжі, що його часто умовно називають «римським», до останнього часу залишався найменш вивченим, а тому насиченим лакунами, історіографічними міфами і гарячими дискусіями. Монографія добре ілюстрована, супроводжується якісними фотографіями та зарисовками археологічних пам'яток, картами. Довідковий апарат у багатьох аспектах вичерпний і зручний для користувача.

У структурному плані монографія складається з двох нерівних частин. Більша і, як нам здалося, краща частина книги охоплює історію Херсонеса Таврійського у I ст. до н. е. — III ст. н. е. Можливо, це пристрасність рецензента, однак склалося стійке враження, що саме сюжети, пов'язані з римською військовою присутністю на південному заході Криму, вийшли у авторів монографії якнайкраще не лише завдяки новизні недавніх, дійсно сенсаційних археологічних відкриттів на території Херсонеса і в його околицях, але й чудовому володінню авторами, передусім — В.М. Зубарем, методами інтерпретації не лише археологічного матеріалу, чого можна очікувати, але й епіграфіки, а також сучасною зарубіжною історіографією, пов'язаною як з армією принципату в цілому, так і з нижньомезійським угрупованням римських військ зокрема. Спираючись на археологічні відкриття 1990-х рр., зроблені під керівництвом С.Б. Сорочана, О.Я. Савелі, Т. Сарновського та ін., а також на результати власних багаторічних пошукувань, В.М. Зубар переконливо відтворює картину утвердження римської військової присутності на південному заході Тавриди. Слід погодитися з рішучою відмовою авторів монографії

від терміну «окупація» щодо римської військової присутності в Криму, що його було колись введено істориками сталінського періоду. Дійсно, імперський гарнізон знаходився тут за запрошенням кримських союзників римлян, надійно захищав їх і в цілому уникав втручання у внутрішні справи понтійських греків. Переконливо реконструйована періодизація римської військової присутності в окрузі Херсонеса, блискуче проаналізовано соціально-економічні і культурно-конфесіональні аспекти римської військової присутності. Просопографічні етюди, що реконструюють «кримський» період діяльності римських військових командирів, виконані на високому професійному рівні.

Однак не з усіма положеннями можна погодитися у зв'язку з аналізом римської військової присутності в південно-західному Криму. Визнаючи засновану на аналізі клейм черепиці правомірність висновку про використання в таврійському поході мезійського легата Т. Плавція Сільвана морських суден Равенської ескадри, навряд чи можна погодитися з точкою зору, за якою Мезійська флотилія ще не існувала на початку 60-х рр. (с. 51). У новій літературі, присвяченій цьому питанню, утвердилася думка, що Мезійська флотилія як організаційна одиниця сформувалася близько 50 р. н. е. (вичерпний аналіз джерел і сучасної літератури з питання див.: Zygmunt 1994, s. 118). Таким чином, ближчою до реального стану речей, на наш погляд, залишається позиція В.І. Кадеєва, відповідно до якої судна Мезійської флотилії не використовувалися в поході Сільвана, оскільки ще не були пристосовані для руху по морю (Кадеєв 1981, с. 21).

Навряд чи можна розділяти категоричність авторів книги, які рішуче визначають етнічний склад римського гарнізону як фракійський (с. 140 та ін.). Якщо щодо ауксиліарних (допоміжних) частин цей висновок цілком правомірний, то щодо легіонерів така категоричність неприйнятна навіть відносно III ст. н. е. Зусиллями епіграфістів познанської школи переконливо доведено, що легіони нижньодунайського регіону, які у I ст. комплектувалися переважно вихідцями з Італії і провінцій романізованого Заходу, надалі поповнювалися значною мірою вихідцями з канаб і прилеглих до лімеса романізованих міст, населення яких складалося, в основному, з нащадків переселенців із Заходу і Сходу, а фракійський компонент був виражений слабо (Mrozewicz 1995; Krolczyk 1999, s. 165—170). Цим і

пояснюється типово римська номенклатура відомих за написами «херсонеських» легіонерів.

При тому, що автори монографії проявляють високий рівень компетентності під час розгляду структури збройних сил Римської імперії, деякі твердження, з нашої точки зору, потребують коригування.

Передусім, навряд чи виправдане твердження, згідно з яким передача командування херсонеською вексиліцією від військового трибуна центуріону із середини III ст. н. е. трактується як аргумент на користь скорочення чисельності римського гарнізону (с. 176). Відомо, що Галієн, який правив в 50-ті рр. III ст., прагнути відсторонити представників вищого стану з командного корпусу армії, ліквідував сенаторські офіцерські посади, у тому числі і пост військового трибуна латиклавія (Ле Боек 2001, с. 32), який традиційно очолював римську війську частину в Херсонесі. У результаті реформи круг компетенцій центуріона зріс, і власник цього рангу цілком міг командувати даною вексиліцією без зменшення чисельності особового складу.

Окрім того, навряд чи правомірне уявлення про принципалів як молодших офіцерів (с. 400—401). Як показали дослідження Д. Бріза, принципали, наскільки правомірною аналогією з вітчизняною військовою традицією, напевно склали верхівку солдатського корпусу й обіймали переважно технічні чини в легіоні (Breeze 1974).

Навряд чи можна погодитися зі сприйняттям Максиміана Фракіяця як імператора-варвара (с. 401). Це — оцінка Максиміана «сенатською» римською історіографією, некритично сприйнята германською романістикою 1910—20-х рр., що потім надовго «осіла» в радянській історіографії античності. Поза тим, ще на початку 1970-х рр. видатний представник просопографічного жанру Р. Сайм беззаперечно довів походження правителя-узурпатора із сім'ї спадкових солдатів—легіонерів, тобто ніяк не «варварів», вказав високі командні чини в дунайських військових частинах, що передували сходженню Максиміана на престол (Syme 1971, р. 179—194). Це питання — не дрібниця, оскільки переоцінка соціального походження так званих солдатських імператорів займає важливе місце у сучасному трактуванні кризи III ст.

При розгляді питання про культу Геркулеса і Діоніса в римському гарнізоні Херсонеса, можливо, було б корисним використання нових публікацій у вітчизняній історіографії із зазначених питань, побудованих, у тому числі, і на мезійському епіграфічному матеріалі (Колобов 2000, с. 40—46; 2000, с. 52—54). У зв'язку з успішною реконструкцією лінії римських фортифікаційних споруд на південному заході Криму на сторінках монографії знайшла відображення дискусія про таврійський лімес, що отримала новий імпульс. Віддаючи належне аргументам В.М. Зубаря, який відмовляється визнати ці укріплення лімесом,

оскільки вони перебувають за межами кордонів Римської держави (с. 122—123), відзначимо: поперше, лімес не завжди і не скрізь збігався з кордонами Римської імперії, а по-друге, кордонів у сучасному значенні слова античність не знала (див.: Whittaker 1994). Відповідно, дискусія щодо характеру римських укріплень в Криму не вичерпана.

Окрім проблем військово-політичної історії, у першому розділі монографії приділено належну увагу питанням управлінської і соціальної організації херсонеського суспільства, тенденціям розвитку економіки і культури в I—III ст. На особливу увагу заслуговує висновок дослідників про переважання вільної праці в економіці Херсонеса. Таким чином, у пострадянському антикознавстві поступово долається марксистський штамп про панування рабовласницького устрою в економіках розвинених античних суспільств. Заслуговують на визнання розділи про побут і культуру херсонеситів зазначеного періоду, що заповнюють певну лакуну в історіографії з цього питання.

Другий розділ монографії присвячено історії Херсонеса у IV—VI ст. За своїм обсягом він утричі менший, ніж попередня частина видання. Реконструкція подій і процесів має багато в чому абрисний, гіпотетичний характер, що зумовлено станом джерельної бази, і, як наслідок, меншою, у порівнянні з попереднім періодом, розробленістю в історіографії. Повідомлення наративних ресурсів мізерні та суперечливі, а ті археологічні знахідки, що мають значення та відкриття пізньоантичного періоду історії Херсонеса, маємо надію, ще попереду. Проте і тут автори монографії змогли переконливо розвінчати декілька історіографічних міфів. Передусім, заперечено уявлення про загибель античного Херсонеса у зв'язку з нашествиям гунів (с. 517) і представлена достатньо переконлива реконструкція «справжньої» історії пізньоантичного Херсонеса до VI ст. Привертає увагу мирне, якщо не союзницьке співіснування Херсонеса і номадів, що облаштувались на його хорі (с. 518). У роботі в деталях показано процес інтеграції міста-держави у складі Східно-римської імперії на початку VI ст., розглянуто структуру Херсонеської провінції (с. 531—533).

Значне місце у другому розділі монографії займає проблема християнізації Херсонеса. Автори переконливо заперечують клерикальну теорію евангелізації Херсонеса вже у I ст. н. е. і доводять поступовість та відому запізніваність стосовно інших областей античного світу процесу зміни конфесійної парадигми. Детально обґрунтовано перехідний період від політеїзму до монотеїзму у межах IV—VI ст. Християнство як пануюча релігія затвердилося тут лише у VI—VII ст. н. е. (с. 621). Хотілось би зазначити деяке затягування сюжету, присвяченого аналізу фрескового живопису ранньохристиянських склепів Херсонеса (с. 563—600). Даний фрагмент, описаний за суттю, відчутно дисонує з аналітичним характером монографії.

Підкреслюючи вдумливу та серйозну роботу редактора видання, необхідно звернути увагу на нечасті друкарські помилки, що випали з-під його уваги: Вімініцій — позаяк правильно Вімінацій (легіонний табір на території нинішньої Сербії) (с. 401); Абрамсон — позаяк правильно Абрамзон (с. 411).

Загалом слід зазначити, що монографія «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э.», створена провідними спеціалістами України та Росії, є вдалим синтезом широкої джерелознавчої бази та фундаментального історіографічного корпусу. Роботу виконано в аналітичному форматі, із сучасних методологічних позицій, вона містить багато принципово нових положень з

історії Херсонеса «римського» періоду. Книгу написано жваво та захоплююче. Усе, що сказано вище, дозволяє сподіватися, що монографія буде достойно оцінена як науковим співтовариством, так і широкою читацькою аудиторією, небайдужою до історичного та культурного минулого євразійського регіону. Дана робота, безумовно, посяде заслужено високе місце в історіографії Херсонеса Таврійського та античного Причорномор'я. Від імені читацької аудиторії, а вона буде у цього видання досить широкою, хотілось би подякувати керівництву Інституту археології НАНУ та дирекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський», які зробили все можливе, аби настільки важливий проект побачив світ.

Кадева В.И. Херсонес Таврический в первые века н. э. — Харьков, 1981.

Колобов А.В. Геркулес и римская армия ранней империи (по данным из западной части Балкано-Дунайского региона) // Проблемы истории, филологии, культуры. — М., 2000. — № 9.

Колобов А.В. Культ Диониса-Вакха и римская армия эпохи принципата (на материале из римских провинций Далмации и Мезии) // Антиковедение на рубеже тысячелетий: междисциплинарные исследования и новые методики (информатика, подводная археология и создание компьютерной базы данных): Тез. докл. конф. ИВИ РАН и ИА РАН. — М., 2000а.

Ле Бок Я. Римская армия ранней Империи. — М., 2001.

Нюркаева А.З., Колобов А.В. Рецензия: С.Б. Сорочан «Византия IV—IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена». — Харьков, 1998 // Древность и средневековые Европы. — Пермь, 2002.

Breeze D. The Organization of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army // Bonner Jahrbuecher. — 1974, Bd. 174

Krolczyk K. Veteranen in den Donauprovinzen des Roemischen Kaiserreiches // Eos. — 1999, № LXXXVI.

Mrozewicz L. Legionisci mezyjscy w I wieku po Chrystusie. — Poznan, 1995.

Syme R. Emperors and Biography. — Oxford, 1971.

Whittaker C.R. Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study. — L., 1994

Zyromsky M. Dowodcy floty mezyjskiej w okresie pryncypatu // Studia Moesiaca / Ed. L. Mrozewicz, K. Ilski. — Poznan, 1994.

Одержано 10.12.2004

О.В. КОЛОБОВ

**Є.І. Архипова, М.Ю. Відейко, В.І. Клочко,
М.Е. Левада, О.В. Симоненко, Р.В. Стоянов
Платар.** Колекція старожитностей родин Платонових і Тарут: Каталог
К., 2004. — 256 с.

**Шедеври Платар. Колекція старожитностей:
Фотоальбом / За редакцією І.Г. Явтушенко**
К., 2004. — 159 с.¹

В 2003 году в Софийском соборе Киева состоялась выставка «Тебе, Украина», на которой были представлены археологические памятники из собраний

¹ Під час підготовки до друку цього номеру нашого журналу пішов з життя відомий український колекціонер Сергій Миколайович Платонов. Висловлюючи своє щире співчуття сім'ї та близьким померлого, редакція журна-

С.Н. Платонова и его семьи, а также С.А. Таруты, директора Индустриального Союза Донбасса.

Через год опубликованы каталоги избранных памятников коллекций, один — с довольно под-

лу підкреслює, що публікація цієї рецензії жодним чином не пов'язана з діяльністю Сергія Миколайовича як колекціонера і присвячена виключно аналізу наукової атрибуції та датування предметів ювелірного мистецтва давнини, запропонованими професійними археологами (Ред).